

НОВІТНІ ЧАСИ

УДК 94 (477.73) «1918»

DOI: <https://doi.org/10.33782/2708-4116.2023.4.222>

Віктор Савченко*

«МУРАВІЙОВЩИНА»: РОСІЙСЬКА ВІЙСЬКОВА ДИКТАТУРА В ОДЕСІ (ЛЮТИЙ-БЕРЕЗЕНЬ 1918 р.) У ЛИСТІВКАХ І НАКАЗАХ З КОЛЕКЦІЇ БІБЛІОТЕЧНОГО ФОНДУ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Анотація: *Стаття присвячена аналізу одеського епізоду російської агресії в Україні, який увійшов в історію під назвою «муравйовщина» (лютий-березень 1918 р.). У той час російський колоніалізм проявився у вигляді вторгнення на терени незалежної України й окупації значної частини УНР. М. Муравйов був призначений російським комуністичним урядом командуючим військом, що окупувала Україну, а згодом, Командувачем фронтом, який діяв проти «румунської олігархії». Цей фронт проходив на Одещині, а своїм «центром» М. Муравйов призначив Одесу, де він вирішив встановити особисту військову диктатуру. Фактично відсторонивши від прийняття владних рішень одеський Совет, одеську Раду Народних комісарів, Румчерод та арештувавши представників міського самоврядування, він встановив військове «осадне» положення у місті.*

Три тижні «муравйовщини» в Одесі висвітлили особливості колоніальної залежності від РСФРР: грабунки та здирництво з боку «завойовників», злочини проти особистості стали буденною справою. Диктатура будувалася завдяки знищенню місцевого самоврядування, свободи слова, свободи зборів, української ідентичності. «Червона» диктатура трималася на більшовиках, що були «відряжені» до Одеси з Петрограду, солдат армії Муравйова з РСФРР, та на матросах Чорноморського флоту. Брутальна поведінка військової хунти Муравйова привела до масових протестів, що проявлялися у бойкоті мобілізації і бойкоті підтримки армії та військової диктатури, протестах і маніфестаціях одеситів.

Ключові слова: *Одеса, терор, більшовики, «муравйовщина», диктатура, Одеська Рада Народних Комісарів, Одеська міська дума*

Російська агресія в Україні, яка розпочалася 2014 р. і перейшла в гарячу фазу війни у 2022 р., підштовхнула українське суспільство до переосмислення свого історичного минулого. Словосполучення «російський колоніалізм», «російська окупація» (стосовно українських теренів) вже не здаються штучними, злочини «північних» завойовників в Україні вже не замовчуються, як це було у перші роки незалежності. Процес деколонізації ставить перед українськими істориками важливі завдання не лише висвітлити особливості

* Савченко Віктор Анатолійович – доктор історичних наук, професор кафедри історії України Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського (Одеса, Україна);
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5949-2263>; e-mail: lanjeron15@gmail.com

колоніальної залежності, але й показати конкретні факти та конкретних виконавців російської злочинної політики. Однією з кривавих сторінок, що висвітлюють тенденцію «московської» влади щодо знищення української ідентичності, є «муравйовщина», про злочини якої в Києві та Полтаві на початку 1918 р. вже багато написано, проте одеський епізод «муравйовщини» вимагає більш пильної уваги.

Радянським історикам і мемуаристам 1920-х рр. ще дозволялося критикувати «муравйовщину», зображаючи так званого «червоного Наполеона» змовником покараним «справедливою пролетарською владою»¹. Однак, починаючи з 1930-х рр. історики сором'язливо замовчували «подвиги» М. Муравйова. Тільки на початку ХХІ ст. з'явилася низка нових публікацій про одеську «муравйовщину»².

Ця стаття написана на основі ще недослідженого істориками матеріалу з наказів більшовицької влади Одеси та листівок Фонду І.Р. Бродовського (колекція листівок, прокламацій і газет 1894-1934 рр., 3700 од. зб.), що зберігаються у Бібліотечному фонді (БФ) Держархіву Одеської області³.

Початком «муравйовщини» в Одесі вважається 17 лютого 1918 р. – день прибуття М. Муравйова на південний захід України. Цьому «відрядженню» передувала низка подій, що притягнули М. Муравйова до Одеси. Уряд Молдови запросив румунські війська на свої терени «для запобігання безладдям», що розгорнулися під проводом більшовиків. У першій половині січня 1918 р. румунські війська перейшли кордон колишньої Російської імперії. 18 січня 1918 р. в Одесі, у результаті більшовицького заколоту проти влади УНР, була встановлена влада місцевого ревкому та Румчероду⁴.

23 січня 1918 р. ЦВК Румчероду зажадав негайної евакуації румунських військ з території між Прутом і Дністром, оголосивши війну Румунії. Для війни потрібна була армія і більшовики почали судомне військове будівництво. За рішенням ЦК Румчероду (20 січня 1918 р.) управління штабом Румунського фронту й Одеським округом переходило до Колегії комісарів обраних ЦК Румчерода. Наказ № 1 «військовим установам і закладам Румунського фронту та Одеської області» (б/д, ймовірно 21 січня 1918 р.) затверджував посаду комісара Румунського фронту та Одеської області у військових справах (цим комісаром став, такий собі, Серебренников – особа не ідентифікована істориками)⁵, штаб Одеського військового округу розформовувався та замінювався Окружним штабом Румчерода. 22 січня наказом «військам Одеського гарнізону» (за постановою ревкому)

¹ Кіров А. Румчерод і Раднарком Одеської області в боротьбі за Жовтень // Літопис революції. 1928. № 1. С. 86-114.

² Савченко В. Авантюристы гражданской войны. Харьков: Фолио, 2000; Гриневиц В., Гриневиц Л. Следча справа М. Муравйова. Київ: Ін-т історії України, 2001. 336 с.; Файтельберг-Бланк В., Савченко В. Одесса в эпоху войн и революций. 1914-1920. Одесса: Оптимум, 2008. 336 с.; Винцовський Т., Гончарук Т. та ін. Чорноморська хвиля Української революції: провідники національного руху в Одесі у 1917-1920 рр. Одеса: ТЕС, 2011. 586 с.; Гончарук Т. Газета «Одесский листок» про перебування в Одесі М. Муравйова у лютому-березні 1918 р. // Південний захід. Одесика. 2017. № 23. С. 88-106.

³ ДАОО. Бібліотечний фонд (БФ). Фонд І. Бродовського; ДАОО. Фонд військових наказів Одещини (ФВН).

⁴ Наприкінці грудня 1917 р. Румчерод призначив себе вищою владою у Бессарабській і Херсонській губ., над частинами Румунського фронту та Чорноморського флоту.

⁵ Серебрянніков В.Г. (1874-1937) – генерал-майор військ Тимчасового уряду, восени 1917 р. в.о. нач. військ. перевезень Рум. фронту, добровільно перейшов на бік більшовиків.

командувачем військами Одеського гарнізону стає лівий есер П. Лазарєв⁶. Виходячи з наказів і листівок фонду І. Бродовського, можна зробити висновок, що рішення про створення «одеської» армії було прийнято 24 січня: «наказ по фронту та одеському військовому округу № 1» (підписаний В. Серебрянниковим). У наказі йшлося про запис добровольців від 18 до 45 років до «Червоної армії»⁷ (відповідно до декрету СНК РСФРР «Про Робітничо-Селянську Червону армію» в якому було оголошено мобілізацію добровольців). 27 січня вийшов наказ «по Румунському фронту і Одеському округу № 3», що повторює наказ главкома РСФРР М. Криленка по формуванню армії, хоча Одеса не знаходилася у складі РСФРР⁸.

25 січня 1918 р. одеський Ревком склав свої повноваження, передавши владу Одеській Раді Народних Комісарів Одеської республіки (ОРНК). Тоді ж відбулися перевибори Виконкому Совета. До Президії Виконкому було обрано 6 більшовиків, 3 ліві есери, анархіст, меншовик-інтернаціоналіст (голова – більшовик О. Воронський). Ця структура стала претендувати на вищу законодавчу владу, увійшовши в конфлікт з ОРНК та ЦК Румчерода. ОРНК було прийнято рішення про мобілізацію пролетаріату й організацію Червоної армії, підконтрольною виконкому Советов. Робітників, що не бажали ставати «добровольцями», лякали звільненням з підприємств і тавром «помічників буржуазії», ЦК Румчерода наказав всім заводським комітетам, вранці 27 січня, передати списки робітників до штабу Червоної гвардії «для негайного озброєння і вступу до робітничих загонів, у розпорядженні штабу Румчероду...». Але, на робітничих зборах робітники висловили своє незадоволення цим наказом, і запровадити його цілком у життя якраз саме через це так і не вдалося... Робітнича класа... відмовилася вступати до Червоної армії. Соціалісти з одеської міської думи та Советов заявили протест проти примусового мобілізації, «що носить характер покладання на робітників повинності крові», висловилися за «нейтралітет» до Центральної Ради та вимагали «утворити комітет оборони з представників усіх соціалістичних партій, формувати армію «за принципом партійної належності»⁹. 16 лютого набула чинності ухвала Советов про розпуск міської думи. Службовці думської управи хоча і залишалися на своїх місцях, але переходили у підпорядкування комісарів ОРНК.

Створити армію планувалося на основі одеської Червоної гвардії (бл. 800 чол.), відсторонивши з поста її керівника – максималіста М. Чижикова, що був неконтрольованою владою у місті та проводив самочинні реквізиції. М. Чижиков створив власну структуру терору: «Бюро (Комісію) боротьби з контрреволюцією», перетворившись в одного з головних лідерів «червоної» Одеси. М. Чижиков і керівництво Червоної гвардії заявило про свою непокору рішенням ОРНК, Військовій колегії та командувачу гарнізону (тільки через місяць опір М. Чижикова було зламано та прийнято рішення організувати єдиний штаб зі збереженням Червоної гвардії як автономної одиниці).

Ще одним центом влади в Одесі були матроські загони військових кораблів «Сіноп», «Ростислав», «Алмаз» і матроський Ревтрибунал (гол. І. Переверзєв), що почав

⁶ ДАОО. БФ. Фонд І. Бродовського. № 1451-1459.

⁷ ДАОО. БФ. Фонд І. Бродовського. № 1451. У цьому наказі добровольцям було обіцяно 75 руб. на місяць, їхнім сім'ям – житло, одяг, хліб, цукор, безкоштовна мед. допомога. До «Червоної армії» записували за рекомендацією «революційно-соціалістичних партій, Рад, ФЗК, профспілок, солдатських комітетів».

⁸ ДАОО. БФ. Ф. Бродовського. № 1456-1459.

⁹ Кіров А. Румчерод і Раднарком... С. 107.

конфліктувати з Румчеродом, ОРНК, Советом. Ревтрибунал, всупереч інструкції ОРНК, спробував закрити Комісаріат юстиції та судові інституції у місті: «джерелом безладдя були свавільні вчинки різної військової влади... довелося притягти до виконання міліційних обов'язків нейтральні частини й відновити міліцію, при чому і ті й другі були дуже ненадійні й являли собою деяку небезпеку для радянської влади»¹⁰.

До 3-ї революційної армії Одеського округу (бл. 1,5 тис. бійців, командарм П. Лазарев) увійшли окремі частини колишнього Румунського фронту, що тримали оборону від румунських військ по Дністру (займали 100 км рубіж від Дубоссар до Тирасполя, далі на 80 км до моря – лінія оборони 6-ї армії, яку у лютому 1918 р. було розформовано як недієздатну). Штаб армії та військовий комісаріат Одеси очолив Раузе¹¹ (характеризувався більшовиками як «неініціативний»). Апарат штабу армії був «розрахований приблизно на мільйонну армію..., організований був за демократичним принципом із представництвом військової секції Румчероду й інших організацій... Чогось реального для оборони Одеси в справі організації військових сил зробити не вдалося»¹².

У кінці січня 1918 р. румунські війська на окремих ділянках почали переправлятися на лівий берег Дністра (терени Херсонської губернії), створюючи загрозу Одесі. 29 січня в Одесі з'явився «посланець Леніна» – голова «Верховної колегії російсько-румунських справ» Х. Раковський. 15 лютого¹³ 1918 р. він заявив про припинення переговорів про перемир'я з Румунією та пред'явлений Румунії новий ультиматум, а «одеській» армії запропонував почати наступ і «допомогти румунському народу здійснити революцію». Але воювати ніхто не поспішав, а військові старої російської армії були у стані повного розпаду і самі вже склали небезпеку для самої влади більшовиків.

14 лютого 1918 р. М. Муравйов¹⁴ був призначений командувачем фронтом, який діяв проти «румунської олігархії». Ленін вимагав від нього «діяти як найенергійніше на Румунському фронті»¹⁵, повернути Молдову під владу радянської Росії. Леніну була необхідна «мала побідоносна війна» не тільки для посилення авторитету, але й для вилучення зі столиці непередбачуваних «революційних братків» – погано керовану ватагу, від якої можна було чекати «третьої революції». За добу М. Муравйов перевів свою «армію» (до тисячі бійців) з-під Києва до Дністра. Вранці 18 лютого він прибув до Одеси на чолі загону (бл. 400 чол.), розмістивши свій штаб у вагонах на вокзалі та розставивши свої патрулі по вулицях міста. Одним з перших командарм відвідав матросів з крейсера «Алмаз» (де знаходився Ревтрибунал). Він заявив, що саме йому повинні бути підпорядковані всі

¹⁰ Кіров А. Румчерод і Раднарком... С. 103.

¹¹ Під прізвищем «Раузе» заховався І.С. Раузе-Радецький (1882-1938) – дворянин, підполковник з Рум. фронту, що добровільно приєднався до рев. влади (помилково, в літературі, вказується «полковник» Раузе і тільки як «воєнком Одеси»).

¹² Кіров А. Румчерод і Раднарком... С. 102.

¹³ Згідно з Декретом РНК РСФРР «Про введення західноєвропейського календаря» після 31 січня 1918 р. за юліанським календарем настало 14 лютого за григоріанським календарем.

¹⁴ М. Муравйов з 27 жовтня 1917 р. – нач. оборони Петрограда, головком Петроград. військ. округи, команд. військами, що діяли проти військ Керенського-Краснова. У січні-лютому 1918 р. – командувач групою радян. військ Київ. напрямку, розігнав Раду Полтави, вибив з Києва Центральну Раду, встановивши режим терору. Більшовики України назвали його «ватажком бандитів» і «наркоманом». Командувач радян. військами В. Антонов-Овсієнко охарактеризував Муравйова: «Невірноважений, амбітний, хворий на жорстокість».

¹⁵ Ленін В.І. ПСС. Т. 50. С. 41.

військові формування на теренах «Одеської республіки». На зібранні представників робітників М. Муравйов розповідав, що «на Одесу йдуть мої армії», та зажадав, щоб на заводах було негайно створено військові частини для відправлення на фронт, заявивши, що особисто об'їжджатиме заводи для запису новобранців. Командарма тоді підтримало керівництво моряків з «Алмазу» та частина військового керівництва, що теж належала до партії лівих есерів (командувач «одеської» армії П. Лазарев, нач. штабу цієї армії Є. Чакваная, член військового штабу ОРНК, керівник повітряної оборони Б. Черкунов та ін.).

В. Юдовський згадував, що приїзд М. Муравйова призвів до «максимального розкладання» військ («ідеологом цих розкладених загонів був сам Муравйов»), що «було величезним ударом навіть тому жалюгідному будівництву, яке тоді проводили... Що ми могли протиставити Муравйову? Нічого... Ми втратили навіть те, що треба було зберегти перш за все, вплив на маси... До приїзду Муравйова ми впливу на маси не мали... Нам з Муравйовим ні в якому разі не можна було тягатися, і коли він зажадав диктаторських повноважень, ми нічого не могли зробити і передали владу Муравйову, хоча з великим невдоволенням і великою скорботою; але іншого виходу ми не мали. Комітет партії обговорював це питання, і було ухвалено передати владу Муравйову... В нас (серед ОРНК – Авт.) тоді було надзвичайно неприємне відношення до Муравйова... Ми не могли... створити скільки-небудь міцну та централізовану владу, яка справді могла б вважатися фактичною владою... Такого уряду в Одесі на той час не існувало... Я також, як і решта комісарів, не охоплювали усієї роботи цілком..., я був від окремих комісарів зовсім відірваний, сидів у президії і займався саме поточною роботою, ніким не керуючи, та й навряд чи хтось потребував керівництва, і навряд чи якесь керівництво на той час було можливе взагалі», робота комісарів ОРНК «ніким і жодною мірою не контролювалася», збори ОРНК «відбувалися дуже рідко, і в жодному разі ми ці випадкові збори не повинні розглядати як функціонування об'єднаного, організованого та сильного уряду»¹⁶. А. Кіров доповнює: «Приплив робітників до партії зовсім припинився. В організованих комісаріатах робітнича маса участі не брала... Ці обставини привели до діяльності дезорганізаторських елементів, як «Ради безробітних», «матроської вольниці» і кінець-кінцем – до Муравйовщини»¹⁷.

Наприкінці лютого 1918 р. конкуренція між В. Юдовським (голова РНК і Румчерода) та частиною ОРНК (група комісара праці П. Старостіна) привела до затвердження при владі в Одесі П. Старостіна. Він очолив ОРНК (перетворений на Облвиконком, але область продовжувала називатися Одеською радянською республікою). В. Юдовський згадував, що П. Старостін «загалом не визнавав дорадчих органів», «мало прислухався і мало питав про наші судження», створив особисту вертикаль влади, розпочав націоналізацію банків і заводів, спираючись на Комісію по боротьбі з контрреволюцією¹⁸. Владні амбіції П. Старостіна приводили до постійних сутичок з М. Муравйовим. Раднарком відправив до Муравйова політичного комісара, але командарм вигнав його зі штабу.

На зібранні представників буржуазії (у приміщенні міської думи) М. Муравйов

¹⁶ Юдовский В. Деятельность Одесского Совнаркома // Октябрь на Одешине: сб. статей и воспоминаний. Одесса: Истпартотдел Одес. окрком КП(б)У, 1927. С. 138-141.

¹⁷ Кіров А. Румчерод і Раднарком... С. 87.

¹⁸ Юдовський В. Деятельность Одесского Совнаркома... С. 143.

стращав присутніх: «Я Одеси не віддам. Від ваших палаців не залишиться й попелу. Протягом трьох днів ви повинні дати мені 10 мільйонів рублів. Інакше я вас у воді втоплю, а ваші сім'ї будуть залишені на розтерзання стихії... Я знищу всі кубла погромників... Я не один. За мною йдуть загони з усієї Росії»¹⁹. Інші газети додавали ще такі фрази: «Я не залишу каменя на камені у цьому чудовому місті. У попіл я перетворю цю чудову будівлю театру», «коли ми будемо змушені здати Одесу, я спалю її, я висаджу її в повітря»... Вже в перших виступах М. Муравйов робить випадки проти місцевої революційної еліти: «У багатьох містах є самозванці-більшовики, які грабують, але я маю достатньо сил знищити їх», «грабіжники, що прикриваються іменем анархістів-більшовиків, максималістів, будуть знищені»²⁰. Командувач «наказав привести міського голову та членів управи в кайданах», заарештував заступника міського голови Б. Фрідмана, посіпаки М. Муравйова пропонували його розстріляти. Це обурило думців, у своїй резолюції вони розглядали факт образи міської думи як «образу всієї демократії»²¹.

18 лютого 1918 р. румунські війська форсували Дністер у Рибниці, того ж дня німецькі, австро-угорські війська та загони УНР розпочали наступ проти червоних на Київ та Одесу. За шість днів боїв М. Муравйов (силами 3-ї одеської армії та 8-ї «старої» армії) зміг зупинити румунські війська у Рибниці та Слободзеї. М. Муравйов збирав каральну експедицію проти повсталих селян с. Гладоси на Єлизаветградщині, що об'єдналися в загін «вільних козаків» і знищили волосну комісарську владу.

19 лютого 1918 р. у наказі²² коменданта міста²³ дублювався один з перших наказів «головкома арміями Північного і Румунського фронтів т. Муравйова». Під загрозою трибуналу останній наказував «всім офіцерам, класним чинам і солдатам, які не перебувають у частинах одеського гарнізону, слід негайно виїхати з Одеси у напрямку Знам'янки». Офіцерам було надано термін – одна доба, солдатам – 3 доби... Але були винятки: «Офіцери та солдати, які постійно живуть в Одесі і мають майно і квартири з родинами, можуть залишатися в місті за умови обов'язкового реєстрації в комендантському управлінні і у комісарів будинків»... всім військовослужбовцям і чиновникам, які не увійшли до «робітничо-селянської соціалістичної гвардії і не служать справі революції» наказувалося негайно зняти форму у дводенний термін, незгодні з цим «будуть оголошені поза законом». «Особи та окремі частини, що посіли нейтральне становище, вважаються ворогами революції народу, і з ними буде вчинено, як із тими, хто перебуває поза законом»²⁴.

Після оприлюднення цього наказу місто поринуло у хаос. Тисячі людей опинилися у небезпеці в очікуванні можливого «трибуналу». Залізниця була паралізована біженцями з Одеси. В місті почався солдатський бунт. У ніч на 22 лютого солдати «старої армії» розгромили винні склади, в Одесі почалися п'яні бешкети. 24 лютого наказ № 10 «по

¹⁹ Одесский листок (Одесса). 1918. 7/20 февраля.

²⁰ Голос пролетария (Одесса). 1918. 24 февраля.

²¹ Гончарук Т. Газета «Одесский листок»... С. 89.

²² ДАОО. БФ. Фонд І. Бродовського. № 1629.

²³ Боровський М.К. (1889-1920) – підполковник Тимчасового уряду. Добровільно перейшовши на бік більшовиків, комендант Одеси. У 1919 р. служив у військах Колчака. Генерал-майор, розстріляний червоними.

²⁴ ДАОО. БФ. Фонд І. Бродовського. № 1629.

м. Одеса» М. Муравйов²⁵ оголосив місто «тимчасово в стані облоги» для припинення: «п'яної вакханалії... і знищення винних складів». «Поза законом» оголошувалися: «звинувачені у продажі алкоголю», «п'яниці» і ті хто «здійснював стрілянину без жодної мети». М. Муравйов встановив цензуру, заборону мітингів і зборів, «скупчення народу на вулицях», заборонялося з'являтися на вулицях після 21 години. Цей наказ доповнювався наказами М. Муравйова про негайний виїзд з Одеси «всіх безробітних не приписаних до профспілок, не мешканців міста», членів «Спілки безробітних солдатів» не мешканців міста, скасуванням «данини», що сплачувала буржуазія на утримання безробітних. Охорону міста М. Муравйов покладав «на матросів в особі своїх судових комітетів і Морського оперативного штабу». Фактично, цей наказ став проголошенням військової диктатури, в якій структури ОРНК, Румчерода, Советов ставали нічого не варті.

Газета повідомляла: «Вчора в управлінні коменданта міста зібралося близько 4000 солдатів, які за наказом Муравйова мають виїхати з міста. Були й солдати, звільнені зі служби. Під час обговорення наказу особливу увагу було приділено пункту, який свідчить, що звільнені солдати мають носити цивільний одяг. Обговорення наказу перетворилося на мітинг і перенесено до міського театру»²⁶. Біля будівлі комендатури зібрався натовп обурених військових, які вирішили відправити «делегацію до Муравйова». Але М. Муравйов, відмовившись прийняти її, «заявив, що він відрядить козаків і направить морські гармати на театр, в якому відбувався мітинг»²⁷.

На об'єднаному засіданні представників Советов, робітників, військових і морських частин у міському театрі М. Муравйов оголосив промову «Чому робітники і селяни зобов'язані вступати до лав Народно-соціалістичної гвардії». Він прийшов до театру у супроводі загону кавалеристів і матросів, для ізолювання «контрреволюційних елементів», повідомивши, що «офіцерські елементи збираються вбити його», на якому М. Муравйов заявив: «...режим Керенського загинув під моїм ударом... На нас дивиться весь світ. Ми – Месія, ми – Христос, від якого чекає на порятунок світовий пролетаріат... Я Одесу нізащо не віддам. Я не залишу каменя на камені у цьому чудовому місті. У згрище я перетворю цю чудову будівлю театру»²⁸.

На певний час лідери ОРНК, Советов, Румчероду об'єдналися, намагаючись усунути М. Муравйова від влади. 26 лютого на засіданні Виконкому Совета постало питання про поведінку в місті військ Муравйова. Член виконкому Д. Гімельфарб (Красний) повідомив про роззброєння й арешт червоноармійців 1-го полку імені Леніна, стало відомо, що Муравйов погрожував розстріляти їх, але згодом наказав вивести їх до Криму. Комісар міліції Г. Слепов заявив, що загони Муравйова воюють із червоногвардійцями, тероризують населення, під час обшуків захоплюють цінності. Згадали про протести «робітників Пересипу» проти «навали муравйовців»: «Дні стану облоги в Одесі були рекордними, щодо числа грабунків, реквізицій і наскоків. В ці дні траплялися випадки обеззброєння червоноармійців, міліціонерів, матросами. Все це довело робітників до того, що представники заводів на Пересипу заявили Виконавчому Комітету Ради, що коли

²⁵ ДАОО. БФ. Фонд І. Бродовського. № 1651.

²⁶ Известия Одесского Совета. 1918. 26 февраля.

²⁷ Одесский листок (Одесса). 1918. 24 февраля.

²⁸ Ibidem.

робітників не захистять від грабунків, то вони влаштують демонстрацію і що вони вже організували Червону гвардію, яка не допустить трусів на території Пересипу. Сутичка між робітниками й загонами була неминуча і з вимоги Виконавчого Комітету Ради робітничих депутатів, Раднарком скасував стан облоги»²⁹.

Виконком Советов, скасував ще й постанову М. Муравйова про виселення з Одеси безробітних. Об'єднана Президія Советов спеціальною ухвалою пообіцяла, що «Совет вживе всіх заходів, щоб роз'яснити додатково неясні пункти наказу (про «стан облоги» – *Авт.*)»³⁰. 28 лютого наказ «по Одеській області» № 21 (підписали: нарком у військових справах Раузе, комендант Боровський) вказував, що вища влада належить підзвітному Советам ОРНК, а головком є тільки одним з членів ОРНК і йому належить «повна влада щодо бойових операцій на фронті», в той же час штаб одеського військового округу є самостійним у виконанні своїх функцій»³¹. Але М. Муравйов не був згоден на те, що його влада обмежувалася «фронтом».

Замість 10 млн. руб. «контрибуції» М. Муравйову піднесли лише два, після цього, за його наказом, було заарештовано 50 фабрикантів і купців (за несплату контрибуції) та 50 «громил»³². За наказом М. Муравйова стався «розгін» міської думи (думської управи): «червоногвардійці біля дверей думи не пускають обранців народу»³³ та реквізиції грошей з банків і кас підприємств³⁴.

Наказ № 14 від 27 лютого 1918 р. «по Одеській області» «політичним партіям та окремим особам» пропонує створення нової Народно-революційної армії³⁵. На керівництво Одесою вже претендував прибулий «з Центру тов. Гузарський», як про останнього згадував В. Юдовський – «таємнича постать». Виступи П. Гузарського «робили велике враження», він дотримувався позиції «над конфліктом», був ні на боці Муравйова, ні на боці ОРНК³⁶. 3 березня в Одесі було створено Надзвичайний штаб оборони з надзвичайними повноваженнями (голова – П. Гузарський) із представників 15 одеських «революційних організацій та партій», але цьому «коаліційному» штабу бракувало реальної влади.

28 лютого – 6 березня 1918 р. в наказах № 19-25 «по Одеській області», у наказі «військам, управлінням, установам Румунського фронту та Одеської області» № 27 йшла мова про повну демобілізацію «старої» армії з припиненням «всіх видів забезпечення»: Одеської бригади, 3-го Заамурського кінного полку, 49-го стрілецького полку, 12-го гусарського Охтирського полку³⁷.

«Стара» армія ліквідовувалася, але в Одесі продовжували бути до тисячі озброєних людей з дружин лівих есерів (батальйон імені тов. Спиридонової, бойова дружина Пересипу), дружина незалежних анархістів-терористів, Слов'янський інтернаціональний

²⁹ Одесский листок (Одесса). 1918. 28 февраля.

³⁰ Известия Одесского Совета (Одесса). 1918. 28 февраля.

³¹ ДАОО. БФ. ФВН. Накази «по Одеській області». № 21, № 22

³² ДАОО. БФ. Фонд І. Бродовського. № 1456; *Брайкевич М.* «Из революции нам что-нибудь». Французы в Одессе. Л., 1928. С. 234.

³³ ДАОО. БФ. Фонд І. Бродовського. № 1460.

³⁴ Одесские новости (Одесса). 1918. 6 марта.

³⁵ ДАОО. БФ. ФВН. Наказ «по Одеській області». № 14.

³⁶ *Юдовский В.* Деятельность Одесского Совнаркома... С. 143; Гузарський Ю.С. (1885-1919) – поручик, депутат ради солдат, депутатів, вступив до РСДРП(б). У 1918 р. – голова надзв. штабу з оборони Одеси та комісар з формування Червоної гвардії Півдня Росії, член Всеукр. ЦВК. Розстріляний у 1919 р.

³⁷ ДАОО. БФ. ФВН. Накази «по Одеській області». № 19-25.

батальйон, Німецька, Литовська, Латиська та Польська дружини (Польська Червона Гвардія), загони Союзу торгових моряків, військових моряків, Союзу безробітних... А. Кіров вважав «помилкою – допущення організації добровільних загонів... Виникли самоправно військові організації, що не підлягали нікому, але діяли від імені радянської влади й своїм безладдям, проведенням поборів, самоправних реквізицій тощо підкопували авторитет її, не виключаючи частеньких випадків тероризування представників радянської влади... По багатьох загонах був сильний злочинний елемент»³⁸.

1-2 березня в Одесі почалися нові заворушення, що супроводжуються погромом вцілілих винних складів. 2 березня відзначалося нове свято – річниця Великої російської революції. У цей день проходив бешкет одеських безробітних під час якого анархіст Г. Реєв (член Виконкому Советов) застрелив комісара Палацу Советов більшовицького симпатика Чередниченка. 3 березня в «Наказі по військам Одеської області» № 35 (підписаний наркомом ОРНК Раузе) «в найкоротший термін» було вирішено сформувати 4 кінних, піхотний і кулеметний полки, ще окремих батальйон, роти саперів, понтонерів, телеграфістів, зенітні та гаубичні батареї. Нарком звертався до інших партійних структур: «прошу соціалістичні організації, які стоять на платформі Радянської влади, взяти найгарячішу участь...»³⁹. 4 березня у наказі № 38 інструкторам-офіцерам нової армії встановлювалися величезні, як на той час, оклади (коли платня робітника складала 60–80 руб.): ротний командир отримував – 450 руб., комбат – 550, комполку – 650⁴⁰. В. Юдовський зазначав, що агітація на одеських заводах і запис до армії «успіху не мали... Була слабка надія підняти робітників»⁴¹.

4 березня у військах та у структурах влади було повідомлено про підписання Брестського миру. Ця звістка привела більшовиків у шоківий стан, що не можна сказати про лівих есерів та анархістів, які стали закликати до «революційної війни проти німців», викриваючи «зрадників-більшовиків». Завзятими противниками Брестського миру стали М. Муравйов, П. Лазарєв, Х. Раковський... Після підписання миру Муравйов заявив, що він командує вже військами формально «незалежної» Одеської республіки, яка не визнає влади Радянської України та РСФРР. Командарм обіцяв представникам Антанти «революційну війну проти німецького імперіалізму», вимагаючи в них грошей на цю війну. Він заявив, що робитиме все, щоб зірвати мир і наказав армії П. Лазарєва зупинити просування австро-німецьких військ біля ст. Слобідка.

Натомість, після боїв з австро-угорським військом військами за станції Слободка та Бірзула 5-6 березня «червоні» оборонці тікають з позицій і стає ясно, що Одесу не втримати. 5 березня П. Старостін підписав декрет про початок оборони Одеси, але вже наступної доби – наказ про евакуацію всіх банківських цінностей із міста. 5 березня в наказі «по Одеській області» № 43 йде мова про розформування «партизанського загону поручника Гусарова» (можливо поручика Гузарського)⁴². У той же день з'являється листівка «До мене, мої товариші» за приписом комісара у справах друку при штабі Начальника інспекторської та

³⁸ Кіров А. Румчерод і Раднарком... С. 107.

³⁹ ДАОО. БФ. ФВН. Наказ «військам Одеської області», № 35.

⁴⁰ ДАОО. БФ. ФВН. Накази «військам Одеської області», № 37-38.

⁴¹ Юдовський В. Деятельность Одесского Совнаркома... С. 144.

⁴² ДАОО. БФ. ФВН. Наказ «по Одеській області», № 43.

стройової служби, де колишній комісар І. Шестопап писав: «Я здаю посаду... Стаю до лав сформованого мною бойового революційного загону “Захисників революції та м. Одеси” від внутрішніх і зовнішніх ворогів»⁴³. Цікаво, що газета «Робочий голос» писала про І. Шестопапа (невідому історикам постать), ніби він, як лідер одеських анархістів, «вимагав мільйони». «Точно біси закружляли більшовики й анархісти, Муравйови та Шестопапи... згуртувалися воедино, щоб дати відсіч соціалістичному кодлу».

Раднарком РСФРР наказав Раді матроських депутатів ЧФ та одеській РНК негайно розпочати вивезення з міста запасів хліба, металу, цінностей банку та евакуацію важливих установ. 6 березня оперативний відділ ЦК Чорноморського флоту пропонував військовим судам на Одеському рейді «розпочати виведення з Одеси зайвих судів». Комісар Транспортної флотилії П. Кондратенко звернувся до Центрфлоту з проханням про допомогу для евакуації з Одеси, вимагаючи криголами, транспортні та буксирні засоби для евакуації. Румчерод провів збори представників військових кораблів на яких В. Юдовський доповів про причини, що спонукали радянський уряд укласти Брестський мир і про необхідність виконувати рішення уряду про виведення флоту до Севастополя. Посилаючись на «пасивність» мас і «московське» рішення, Румчерод визнав оборону Одеси «некорисною», одеський Совет пропонував залишити місто без бою, виконуючи умови Брестського миру (за негайну евакуацію 296 голосів, проти – 77), ОРНК визнав, що «радянська влада в Одесі доживає останні дні».

М. Муравйов оголосив примусову мобілізацію, воєнний стан, військово-революційні трибунали, але «загальна» мобілізація не дала очікуваних результатів. М. Муравйов заявив, що робітники «інертні» та «не відчують класової відповідальності». Тих із робітників, які ухиляються від вступу до війська, він запропонував вважати «посібниками буржуазії» та «звільняти з підприємств», усім робітникам, які перебувають на фронті, пропонувалося «платню зберегти повністю за рахунок фабрикантів».

6 березня 1918 р. на вулицях Одеси почалося антибільшовицьке повстання. Робочі збори ухвалювали постанови про передачу влади міській думі та про підтримку Установчих зборів. По Одесі поширювалася листівка «До всіх трудящих»⁴⁴, яка була спрямована проти «диктатури Муравйових» і закликала до протестів та мітингів на заводах. До відкритої опозиції доєдналися представники думи з партій РСДРП, ПСР, СР (інтернац.), Трудової партії, Бунду, Поалей-Ціон, єврейської партії СРП, Польської соціальної партії. Ще одна листівка «До робітничого населення», в якій ті ж самі підписанти вже вживали термін «муравйовщина», а сам Муравйов був звинувачений як «колишній чорносотенець і прислужник самодержавства», диктатор, що «загрожує стратами чоловічому населенню та Одесі знищенням». На думку «підписантів» «муравйовщина» «спирається на багнети кількох сотень обдурених і засліплених солдатів і матросів, захоплює всю владу в місті в свої руки..., сіючи ворожнечу між солдатами, матросами та робітниками..., налаштовує одних проти інших... Членів соціальних партій заарештовує за найменшу спробу чесно сказати правду»⁴⁵. А. Кіров вважав, що «Міська Управа перевела кампанію проти радянської влади в останні дні її існування..., пробувала взяти управління містом». На спільному засіданні

⁴³ ДАОО. БФ. Фонд І. Бродовського. № 1601.

⁴⁴ ДАОО. БФ. Фонд І. Бродовського. № 1610.

⁴⁵ ДАОО. БФ. Фонд І. Бродовського. № 1661.

Румчероду та Раднаркому ухвалили пропозицію встановити триденне замирення з наступаючими військами для затвердження умов миру, «представники моряків і командувач військ Лазарєв висловилися проти того, щоб вступати в мирні переговори»⁴⁶.

Наказ про загальну мобілізацію привів до стихійної демонстрації одеситів на Куликовому полі, демонстрація під білими прапорами та гаслами «Геть війну!», «Геть диктатуру!». Есери та меншовики додали до цих гасел, ще свої: «Вся влада Установчим зборам!», «За єдиний демократичний фронт!», «Всі на захист міського самоуправління!». За наказом М. Муравйова демонстрація була розігнана кулеметним вогнем, 12 людей було вбито, десятки поранено. Незабаром частину депутатів міської думи було заарештовано, М. Муравйов погрожував їм розстрілом. Треба зазначити, що проти «червоної диктатури» виступили одеські робітники, що знаходилися під впливом меншовиків, що контролювали більшість одеських профспілок: «...настрій робітничих мас на користь угодовців... Агітація угодовських партій більше або менше відповідала тимчасовим настроям широких верств робітничої класи»⁴⁷. Робітники, вимагаючи платні, вривалися до банків і комісаріатів фінансів та праці. Евакуація цінностей з держбанку не вдалася, бо робітники та єврейська дружина, заарештували голову «Одеської республіки» П. Старостіна. Тільки після повернення до скарбниці цінностей, що підлягали евакуації, П. Старостіна було звільнено.

М. Брайкевич згадував, що в останні дні «муравйовщини» «кривава лазня висіла над Одесою»⁴⁸, бо з Криму до Одеси, з метою знищення місцевої буржуазії – «повної реквізиції» прибули матроські загони так званих «сімферопольців». Це був Чорноморський партизанський загін «Смерть» (1200 матросів зібраних із загонів С. Шмакова⁴⁹, М. Кассесімова, В. Ляценка). Місцева влада зуміла вивести «братків» на фронт, де біля ст. Роздільна загін був перебитий, до Одеси дісталися лише близько сотні матросів, що вчинили у місті збройний конфлікт з матроським загоном анархіста А. Железнякова.

Частина матросів чинили опір відходу військових кораблів з Одеси, пропонуючи «в'язатися в революційну війну». В ніч на 9 березня⁵⁰ моряки кораблів (команди «Ростислав», «Алмаз», «Синоп», Партизанський Чорноморський загін та ін.), що стояли на одеському рейді, прийняли постанову: «Усім до одного стати на захист революції... Якщо населення м. Одеси кине нас моряків..., ми швидше зруйнуємо його і не залишимо каменя на камені, ніж віддамо ворогові... І нехай той, хто не захоче стати на його захист і кине нас, борців за свободу, нехай буде виною його руйнування». 10 березня об'єднане засідання команд ухвалила постанову проти контрреволюційних звинувачень більшовиків у бік одеської Польської Червоної гвардії та польських легіонерів⁵¹.

8 березня, після переговорів в Одесі та Яссах, було підписано Протокол ліквідації російсько-румунського конфлікту, радянські війська отримали наказ припинити військові дії, а Румунія зобов'язувалася «очистити Бессарабію». Але в цей же день з Одеси на Севастополь і Феодосію стали відходити кораблі з евакуйованими лідерами ОРНК, Советов,

⁴⁶ Кіров А. Румчерод і Раднарком... С. 110-113.

⁴⁷ Ibid. С. 111

⁴⁸ Брайкевич М. «Из революции нам что-нибудь»... С. 235.

⁴⁹ Матрос С. Шмаков – «гроза Криму», проводив масові реквізиції та розстріли, розігнав більшовицький Сімферопольський Совет, проголосивши себе головою Совета.

⁵⁰ ДАОО. БФ. Фонд І. Бродовського. № 2257.

⁵¹ ДАОО. БФ. Фонд І. Бродовського. № 2257.

Румчерода. Раднарком передав всю військову владу утвореній тоді Найвищій Колегії. Але, вже вранці 11 березня 1918 р. радянські війська залишили найближчі оборонні позиції за 10 км від міста, що привело до повної втрати управління військами. М. Муравйов віддає наказ відступати у напрямках Миколаєва та Вознесенська: «відкрити вогонь усіма гарматами буржуазною та національною частиною міста і зруйнувати її». Аналогічні накази він віддає кораблям Чорноморського флоту: «відкрити вогонь по місту та його буржуазним кварталам» і бронечастинам: «зрівняти з землею буржуазні квартали міста артилерійським вогнем, залишивши лише чудовий будинок пролетарського Оперного театру»⁵².

У той же час (11 березня 1918 р.) був оприлюднений наказ № 1 «Мобілізаційної секції Надзвичайного революційного штабу з оборони міста Одеса»⁵³, в якому посилаючись на постанову засідання всіх Советов і демократичних організацій м. Одеси закликалося «негайно для захисту м. Одеси все чоловіче населення віком від 18 до 45 років включно..., без будь-якої різниці національностей і класів, здатне носити зброю та виконувати трудовинність». 12 березня о 7 ранку всі повинні були з'явитися на збірні пункти. Штабу бойових дружин лівих есерів Пересипського району було наказано передати дружини під керівництвом П. Лазарєва.

11 березня влада, під впливом профспілок і робочих зборів, відпускає заарештованих думців, які створюють штаб опору більшовизму. М. Брайкевич пише, що Б. Фрідману та «думцям», що «ризикували головою» вдалося «...напівконспіративно підготувати «резерви міліції» й інші організації для охорони порядку у місті»⁵⁴.

Фактично 12 березня влада в Одесі належала Одеській Думі, що спиралася на єврейський батальйон (200 багнетів), перешкоджали вивезенню цінностей і заарештовували більшовиків і матроських «братиків» комісара Г. Ачканова. Моряки висунули ультиматум міській думі, вимагаючи негайного звільнення Г. Ачканова і матросів, погрожуючи обстріляти Думу з гармат лінкорів. Емісари думи виїжджають на ст. Роздільна та домовляються з командуванням австро-угорських військ про можливість безперешкодної евакуації більшовиків, щоб уникнути непотрібних жертв з обох боків і про передачу влади в Одесі військовому командуванню Австро-Угорщини та чиновникам УНР за збереження місцевих Рад і профспілок.

Вранці 13 березня австро-угорські війська без бою зайняли Одесу. Втікши до Миколаєва, М. Муравйов заявив: «Радянське військо билосся, як леви, билися з німцями 2 тижні, і завжди їх колотили», що у падінні Одеси винні робітники, які «змінити своє політичне обличчя», бо «радянська влада не мала сильного та глибокого авторитету», бо «південний робітник політично невихований», а «Совет в Одесі не діяв так, як належало діяти владі... Три тижні в Одесі тривала боротьба за владу. Сперечалися, хто повинен бути владою, Румчерод, Совети, Верховна колегія або командуючий армією», «низка заводів та організацій винесли резолюції проти радянської влади, проти Народних Комісарів»⁵⁵.

Всі гілки «червоної» влади, вже через місяць свого панування, визнали, що не мають підтримки населення Одеси, що навіть робітничий клас пішов проти них. У цей час Одеса

⁵² Савченко В. Проект «Україна». Вольная Одесса – Одесская республика – Юго-Западный край. Харьков: Фолио, 2013. С. 124.

⁵³ ДАОО. БФ. Фонд І. Бродовського. № 1654

⁵⁴ Брайкевич М. «Из революции нам что-нибудь...» С. 234.

⁵⁵ Миколаївщина у вирії революційних подій. 1917-1918. документи та матеріали / упоряд. Л.Л. Левченко. Миколаїв: Іліон, 2019. С. 508.

опинилася в квазіреспубліці в складі «великої пролетарської Росії» та відчула всі «принади» такого становища. Розчарування одеситів було не тільки в «муравйовщині», але й в усіх лідерах «червоної» влади, які були «направлені» до Одеси з Росії у 1917-1918 рр. та не ховали свого російського шовінізму (П. Старостін, В. Юдовський, О. Воронський, Х. Раковський, М. Муравйов та ін.). Ці «діячі» розглядали Одесу як свою колонію й ігнорували рішення місцевого самоврядування, місцевих профспілок і, навіть інститутів місцевої «советської» влади. Мешканці Одеси в дні «муравйовщини» зіткнулися з брутальним терором, депортаціями, грабунками та здирицтвом диктаторського режиму, скасуванням свободи слова, преси, зібрань, з повною нездатністю влади налагодити міське життя.

Viktor Savchenko

«Muravyovshchyna»: Russian military dictatorship in Odesa (February–March 1918) in leaflets and orders from the collection of the library fund of the State Archive of the Odesa Region

Abstract: The article is devoted to the analysis of the Odesa episode of Russian aggression in Ukraine, which went down in history under the name «Muravyovshchyna» (February–March 1918). At that time, Russian colonialism manifested itself in the form of an invasion of the territories of independent Ukraine and the occupation of a large part of the Ukrainian People's Republic. M. Muravyov was appointed by the Russian communist government as the commander of the army occupying Ukraine, and later, the commander of the front that acted against the «Romanian oligarchy». This front took place in Odesa, and M. Muravyov designated Odesa as his «center», where he decided to establish a personal military dictatorship. By actually suspending the Odesa Soviet, the Odesa Council of People's Commissars, and Rumcherod from making official decisions, and arresting representatives of the city self-government, he established a military «siege» situation in the city.

Three weeks of the «ant colony» in Odesa highlighted the peculiarities of colonial dependence on the RSFSR: robberies and extortion by the «conquerors», crimes against the individual, became commonplace. The dictatorship was built thanks to the reduction of local self-government, freedom of speech, freedom of assembly, and Ukrainian identity. The «red» dictatorship was supported by the Bolsheviks who were «deputed» to Odesa from Petrograd, soldiers of Muravyov's army from the RSFSR, and the sailors of the Black Sea Fleet. The brutal behavior of Muravyov's military junta led to mass protests, manifested in a boycott of mobilization and a boycott of support for the army and military dictatorship, protests and demonstrations of Odessans.

Keywords: Odesa, terror, Bolsheviks, «Muravyov region», dictatorship, Odesa Council of People's Commissars, Odesa City Duma